

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.27>

Allahverdi Əlimirzəyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
alimirzoev.60@mail.ru

ARSAX: TARİXİ-ETİMOLOJİ ARAŞDIRMA¹

Açar sözlər: *Arsax, Qarabağın dağlıq hissəsi, yazılı ilk mənbələr, qədim toponimika, sak-skif toplumları, alban hökmdarları.*

Giriş.

Erməni ictimaiyyətində indi də işlənməkdə olan “Arsax” istilahının tarixi erkən orta əsrlərdən başlayır. Erməni tarixinin atası sayılan Moisey Xorenatsinin əsərində bu termin xatırlanmır, o ilk dəfə V əsrin sonlarında Favstos Buzandın “Tarix” (və ya “Erməni tarixi”) əsərində qeydə alınıb. Əsərdən aydın olur ki, Armeniya çarı Papın zamanında (371-ci ildə) sərkərdə Muşeq Mamikonyanın qoşunu öncə Arsakı, daha sonra Uti, Sakasen, Qardmanzor (=Girdiman), Kolt vilayətlərini və Paytakaranı viran qoymuşdur [10, V, 12-14]. Lakin bu işğal uzun sürməmiş, 387-ci ildə Sasani və Bizans dövlətləri arasında bağlanan müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq bu torpaqlar yenidən Albaniyanın tərkibinə qatılmışdır [18, c.201].

V əsr erməni tarixçisi Yeqişenin (və ya Yelisey, Yelişə; 410-475-ci illər) “Erməni müharibəsi haqqında söz” əsərində verilən məlumatdan görünür ki, Sasani işğalına qarşı üsyan yatırıldıqdan sonra xristian əhali təqiblərdən qurtulmaq üçün müxtəlif yerlərdə, eləcə də “Arsaxın sıx meşələrində” gizlənməli olmuşlar [21,

c.276-282].² Lakin bu əsərlərdə “Artsax” adının Qarabağın hansı hissəsinə şamil olunması aydın görünür. Yalnız “VII əsr erməni coğrafiyası”nda Arsaxın torpaqlarının Sünik və Utik arasında yerləşdiyini haqqında məlumatla qarşılaşırıq. Deyilən mənbədə bildirilir ki, Sünik və Utik vilayətlərinin qonşuluğundakı Nvarsak (< Nov-Arsak “Yeni Arsak”) adlı məntəqədə 487-ci ildə sasani şahı Valarşla imzalanan sazişə uyğun olaraq 30 illik fasilədən sonra III Vaçaqanın təmsalında Albaniyada Arşakilərin kiçik qolunun hakimiyyəti bərpa olunmuşdur [12, c.355]. Görünür, o vaxta qədər “Arsak” inzibati nomenklatura kimi hansısa kiçik əraziyə şamil olunurdu.

Məlumdur ki, Parfiya Arşakilərinin kiçik qolunun nümayəndələri e.ə. 155-ci ildə Baqazın təmsalında Atropatenada, b.e. 55-ci ildə I Tiridatın təmsalında Armeniyada, xeyli sonralar Albaniyada siyasi hakimiyyətlərini bərqərar etmişlər [20, c.255; 4, c.36]. Parfiya dövləti və oradakı Arşaki sülaləsi 224-cü ildə devrildəndən xeyli sonralar da Sasani və Bizans hökmdarları Parfiyadan miras qalmış idarəçilik ənənəsini pozmadan 428-ci ilə qədər Armeniyada, 510-cu ilədək Albaniyada Arşaki sülaləsinin hakimiyyəti

¹ Erməni ideoloqlarına görə Qarabağın dağlıq hissəsi güya müxtəlif vaxtlarda fərqli administrativ nomenklaturalarla, e.ə. VIII əsrdə “Urtexi, antik dövrlərdə “Orxistena” kimi adlarla tanınırdı. Ötən il nəşr olunmuş məqalələrdə (bax: Əlimirzəyev A. “Urtexi ölkəsi: Urartu ekspansiyasının şimal-şərq istiqamətində sonuncu hədəfi” // AMEA Sosial elmlər, 2022, № 1, s.20-25; Əlimirzəyev A. “Orxistena Qarabağ deyil” // AMEA Sosial elmlər, 2022, № 2, s.8-14) bu terminlərin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş və onların ifadə etdiyi ərazilərin ümumiyyətlə Qarabağa aid olmadığı, Anadolunun şimal-şərqində yerləşdiyini göstərilmişdir. Erməni müəlliflərinin əsərlərinə istinadən b.e. V əsrdən ermənilər və onların havadarları bu bölgəni “Arsax” adlandırırlar. Təqdim olunan məqalə “Arsax” termininin mənşəyinə və mahiyyətinə həsr olunub.

² Ehtimal ki, əsərdə 451-ci ildə Avarayr çölündə baş vermiş döyüş nəzərdə tutulur. Bu çöl Maku yaxınlığında (Atropatenada) lokalizə olunur. “Avarayr” hurrimənşəli addır və “tarla” “əkin sahəsi” deməkdir; hurridilli mətnlərdə bu sözün hecalı şəkildə **a-wa-ar-ra, a-wa-ri** yazılış formaları qeydə alınıb [22, s.51]. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı bu çölün Vaspurakanın (< pəhləvicə Vispuhrakan “Şahzadənin mülkü”) Artaz vilayətində (bəlkə də Qubadlı rayonunda Hərtiz kəndi) yerləşdiyini və bu yerin əvvəlki sakinləri olan alanların dilində “Şavarşan” adlandığını (Cəbrayıl rayonundakı Safarşa kəndinin adı ilə müqayisə oluna bilər) yazır [14, c.180].

yətinə loyallıqlarını saxlayırdılar. Arşaki sülaləsinin bəzi nümayəndələri ənənəvi olaraq yeni salınan şəhərlərə öz adlarını verirdilər. Müqayisə et: Arsakiya (indiki Reyin yaxınlığında), Mitridatokert (Köhnə Nisa; Aşxabaddan 18 km qərbdə), Vologeziya (Cənubi Mesopotamiyada), Balasakan (Parfiya şahı Balaşın (Vologezin) şərəfinə Cənubi Qafqazda) və s. Bu məntiqə Qarabağın dağlıq hissəsinə rəsmi qaydada tətbiq olunan “Arsax” adını Albaniyada Arşaki sülaləsinin hökmdarı “Cəsur” təxəllüslü I Vaçaqan (III əsrin ikinci yarısı) ilə əlaqələndirmək lazımdır. Albaniyada Arşakilərin hakimiyyətini əks etdirən toponimlər mövcud olduğundan (bax: qeyd 1) orada I Vaçaqanın “Arşak” təxəllüsündən yaranan inzibati vahidliyin olması ehtimalı da inandırıcı görünür.

Bənzər coğrafi adlar.

Aşşur və Urartu mixi yazılı mətnlərində tərkibində **-arsa-** (və ya **-arza-**) komponenti olan kifayət qədər coğrafi adlar xatırlanır. Qeyd edək ki, mətnlərin transliterasiyası və transkripsiyası zamanı deyilən komponentdəki **-s-** (və ya **-z-**) səsi emfatik **-Ş-** (transliterasiyada rus dilindəki **-II-** fonemə uyğun gəlir) kimi göstərilir. Bu coğrafi adlar aşağıdakılardır.

1. Arsa-bia (Sanqibutu vilayətində dağ)¹, 2. Arasu (Sanqibutu vilayətində yaşayış məntəqəsi), 3. Sitti-arzu (Sanqibutu vilayətində yaşayış məntəqəsi), 4. Qizu-arzu (Sanqibutu vilayətində yaşayış məntəqəsi), 5. Arsu-qu (Ayadi vilayətində yaşayış məntəqəsi), 6. Arsi-du (Ayadi vilayətində yaşayış məntəqəsi), 7. Baldu-arzu (Ayadi vilayətində yaşayış məntəqəsi), 8. Alu-arza (Ayadi vilayətində yaşayış məntəqəsi), 9. Arasa-ni çayı (= Fəratın qolu Muradsu), 10. Turarasi (Arasa-ni çayı sahilində vilayət), 11. Arsanıa (Habhu ölkəsində yaşayış məntəqəsi), 12. Arsa-nibu (Nairi ölkəsində dağ), 13. Arza-aşkun (Urartuda şəhər), 14. Arzu-hini (lullubilərin ölkəsi kimi tanınan Zamuada şəhər; indiki Süleymaniyyədən şərqdə) və s. N.Arutyunyan hesab edir ki, bu coğrafi adlar biayni tanrısı Arasanın adından törəyib [7, c.276-277]. Lakin baş tanrı Haldinin adına məhdud sayda coğrafi

məntəqənin olduğu halda Urartu mətnlərində bircə dəfə qeydə alınmış [6, № 38] sırayı tanrının şərəfinə ondan artıq məntəqənin mövcudluğu inandırıcı təsir bağışlamır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bənzər coğrafi adlardan biri – Arusaka oronimi, Urartunun siyasi təsir sferasından xeyli kənarda, Həmədandan cənub-qərbdə qeydə alınıb [1, s.44]. Deyilən səbəblərdən “Arsak” termininin mixi yazılardakı **-arsa-** (və ya **-arza-**) coğrafi formantla bağlılığı məsələsi açıq qalır.

Zərdüştilərin dini kitabı Avestada (Yaşt X, 67, XII, 9) 7 mifik regiondan (**keşvar**) şərqdə yerləşəni **Arezahi** adlanır; onu yanlış olaraq “Küləkli məkan” kimi mənalandırır və “Arsak” termini ilə əlaqələndirirlər [12, c.647]. Zərdüşti mifologiyasına görə (Avesta, Yaşt X, 67) 7 keşvərdən biri olan Arezahi dünyanın başlanğıcını, Savax keşvəri isə sonunu təşkil edir. Pəhləvi mətnlərində (Bundaxişna 32, 39-40, Dades-tani-menoqi-xrad XVI, 9-10, 47-48) şərqdəki mifik region (keşvər) “Arezahi” adlanırdı və dünyanın bütün çayları onun ərazisindən axırdı [19, c.32-33].

Makedoniyalı İsgəndərin Şərq yürüşündən sonra Avestanın salamat qalan hissələrinin ilk kodifikasiyası II Şapurun vaxtında (309-370-ci illər) başa çatdırılmışdır. Sasanilər dövründə Zərdüşti təlimləri imperiyanın ideoloji silahı olduğundan sonralar da Avesta bir neçə dəfə kodifikasiya və redaktə olunmuş, hətta IX əsrdə ona şərhələr (Denkart) yazılmışdır. Hansı kodifikasiya zamanı Avestaya mifik “Arezahi” ölkəsinin daxil edilməsindən asılı olmayaraq bu termini Artsaxla eyniləşdirmək olmaz. “Artsax” məfhumunun Avestadakı **arəjah** (“qiymətli”, “dəyərli”) sözü ilə [16, c.176] bağlılığı da şübhə doğurur.

Etimoloji təhlil.

Azərbaycanın elmi ictimaiyyətində geniş yayılmış təsəvvürə görə “Arsax” termini Arşakilər sülaləsinin adı ilə (türkcə **ar** + **sak** = “Sakların dağlıq ərazisi”) bağlıdır [2, s.331, 338. İdeya M.Seyidova məxsusdur]. Lakin bu izah aşağıdakı amillərə görə məqbul hesab oluna bilməz.

1. Türk dillərinin söz quruluşuna uyğun gəlmir. Türk dillərində söz yaradıcılığının normalarına görə **-ar** (**-ər**) komponenti mürəkkəb sözün sonunda yer almalıdır. Məsələn, afşar,

¹ Ola bilsin ki, məhz bu məkan Avestada **Ərəzifia** (< qədim iranca **rjipya** “qartal”; elamilli mətnlərdə **İrtuppiia** kimi transkripsiyaya olunur) [11, c.172] dağı ilə eyniləşdirilməlidir. “Ərdəbil” toponiminin praforması hesab oluna bilər.

qaşqar, qacar, hunqar, madyar, bulqar, tatar, zülqədər, kəngər və digər etnikonlarda bunu görmək olar. Buna baxmayaraq, bölgənin saklarla məskunlaşdığı şübhə doğurmur.

2. Onilliklər ərzində Albaniyanı idarə edən Arşakilər sülaləsinin nümayəndələri iranmənşəli (türkmənşəli yox!) parna (və ya aparna) sülaləsinə mənsub olmuşlar. Onların ana vətəni Parfiya Orta İran dillərindən (o cümlədən parfiya, xotan-sak, pəhləvi) “kənar” deməkdir. Bu ad parfların siyasi qurumuna hələ e.ə. VII əsrin əvvəlində etno-dil baxımından qohum olan madalıların (=midiyalıların) tayfa birliyinin məskunlaşdığı regiona nəzərən verilmişdi. Müqayisə üçün deyim ki, “Ukrayna” (hərflər “okraina”, yəni “kənar”) termini aid olduğu coğrafiyaya Qərbi slavyanlara nəzərən (ruslar isə hesab edirlər ki, onlara görə) verilib.

3. Onomastik materialın təhlili əsasında skiflərin və parfların dillərinin qohumluğu artıq sübuta yetirilib. Lakin e.ə. V əsrdə, yəni “Artsax” məfhumunun inzibati-ərazi subyekti kimi işləndiyi vaxt, Parfiya dövləti və onun adı 200 ildən artıq idi ki, siyasi xəritədən silinmişdi, lakin onun dili Sasanilərin pəhləvi dilinə yaxın olduğundan Albaniyada rəsmi dil statusunda qalmaqda davam edirdi. Sakların (və ya skiflərin) hansısa lokal dialekti Albaniya ərazisində qalmış olsa belə (bu fakt yalnız Şəki, Zaqatala kimi toponimlərlə sübut olunur), onların etnikonu artıq anaxronikaya çevrilmişdi. Həqiqətən də, antik dövrün yazarları hələ IV əsrdən hunları, VII əsrdən isə türkləri “skif” adlandırmağa meyilli olmuşlar, çünki anaxronik terminlərin əsərlərdə işlənməsi e.ə. XIX əsrdən ənənə halını almışdı və yüksək bədii stili əks etdirirdi.

4. Zənnimcə ermənidilli müəlliflər bölgənin qədim adını (“Artsax”) maksimal dərəcədə orijinal səslənmə formasına uyğun verə bilmişlər. Lakin bizim tədqiqatçıların bir qismi israrla öz izahlarını yeritmək üçün onu təhrif edərək “Ərsak” formasına salırlar. O da nəzərə alınmalıdır ki, dillərində -ə- səsi olmadığından ilk orta əsr erməni müəllifləri heç cür “Ərsak” yazı bilməzdilər. Bir də ki, erməni müəllifləri “orijinal” türk formasındakı (“Ərsak”) -k- səsinə nəyə görə -x- səsi ilə əvəz etməli idilər, halbuki -k- səsinə ifadə etmək üçün onların əlifbasında müvafiq hərflər olub. Unutmaq olmaz ki, Strabonun “Sakasena” adlandırdığı Alban vilayətini

ilk orta əsrin ermənidilli müəlliflərindən Favstos Buzandatsi (Bizanslı Favstos) “Şakaşen” kimi təqdim edir, yəni -k- səsinə olduğu kimi, -x- ilə əvəz etmədən, verir.

5. Azərbaycan dilində indi də tərkibində emfatik səsə bənzər -ts- (rus fonetikasında -Ц-) səsbirləşməsi olan sözlər işlənir. Lakin Azərbaycanda dilindən asılı olmayaraq müxtəlif vaxtlarda tətbiq olunan yazı sistemlərinin heç birində bu səsbirləşməsi bir hərflə ifadə olunmayıb.

Deyənləri nəzərə alaraq, “Artsax” termininin mənşəyi haqqında iki mülahizə irəli sürmək olar.

1. Nax-Dağıstan versiyası. Terminin kökünü Albaniyada geniş təmsil olunmuş Nax-Dağıstan dillərinin (onların hamısında emfatik -Ц- səsi (udilərin dilində bu fonemin hətta 4 forması işlənir) mövcuddur) birində axtarmaq təklif olunub. Məsələn, hesab olunur ki, termin **artse-sun** (“oturmaq”) feildən yaranıb. Udi dilindəki **artsı** (“oturaq”, “oturaq həyat sürən əhali”) sözünün də eyni feildən törədiyini söyləyirlər. “Artsax” terminin^{dəki} -x sonluğu isə Nax-Dağıstan dillərində geniş işlənən ümumiləşdirici (və ya cəm) şəkilçi ilə eyniləşdirilir. Bu şəkilçi müasir Azərbaycanın şimal-qərb və qərb toponimiyasında (Azıx, Qazax, Cımcıx, Katex, Mamurux, Samux və s.) nəzərə çarpır [9, c. 32-33].

2. Sak-skif versiyası. Arşaki sülaləsinin nümayəndələri Parfiya əsilli parna (və ya aparna; Şərqi İran qrupuna aid etnos) tayfasına mənsub olmuşlar. Əslində eponim olan Arşak ismi (yunan forması **Αρσακης**) qədim İran dillərində hərflər **arša** (Avestada **arəša** “ay”) sözündəndir və məcazi mənada “igid”, “mərd”, “cəsur” anlamında işlənirdi. “Arşak” ismi irəndilli arealda yüzillər boyu işlək olub [23, s.27-28]. “Ay” sözünün komponent qisminə şəxs adında ilk dəfə qeydə alınması e.ə. 737-ci ilə təsadüf edir. O zaman Mada icma başçılarından biri Yautarşi (< **yad[a]+arša** “Ayıya sitayiş edən”) ismini daşıyırdı [8, c.237, 240]. “Ay” sözü (**ar-ša**) komponent qisminə e.ə. 671-ci ildə Mada Aşşur əleyhinə baş qaldırmış ümumxalq hərəkatının iştirakçılarından olan “Mada şəhərlərinin başçısı” Mamitirşunun və Əhəməni şahı Kserksın isimlərində (**Xşayarša**) da nəzərə çarpır. Əhəmənilər dönəmində “Arşak” adının digər variantları da (dialekt fərqləri) mövcud ol-

muşdur (Arşam (I Daranın babası), Arşan, Arsamən, Arsit). Bu adlar ayının totem heyvan olması ilə əlaqələndirilir. Sonrakı mərhələdə qədim İran xalqlarının mifologiyasında totem heyvan anlayışı aradan qaldırılmışdır; Avestada yalnız ev heyvanlarının mühafizəsi tövsiyə edilir.

Parfiyada sülalə hakimiyyətinin əsasını qoyan Arşakın ismi, Labarnanın (və ya Tabarna; Het dövlətinin çarı), Sezarın, Karlın adları kimi sonralar hökmdar tituluna çevrilmişdir. Məsələn, “Böyük Midiyanı” işğal etdikdən sonra Parfiya çarı I Mitridat “Böyük şah Arşak” titulu qəbul etmişdir [4, c. 288]. Parfiyanın bəzi şahları və şübhə yox ki, eyni soydan olan Alban Arşakilərinin bəzi nümayəndələri də, tacqoyma mərasimindən sonra “Arşak” təxəllüsünü qəbul etmişlər. Sasanilər dövrünün antroponimiyasında “cəsur”, “igid” komponenti metaforik anlamda **Varaz** (“Qaban”) sözü ilə əvəz olunmuşdur [20, c.288, прим.12]. Müqayisə et: Varazpuhr (“Qaban oğlu”), Varaz-duxt (“Qaban qızı”), Varaz-Ohrmazd (“Hörmüzün qabani”), Varaz-Pakur (“Pakurun qabani”), Varaz-Tiridat (Alban şahı; “Tiridatın qabani”), Varaz-Qriqor (Alban şahı; “Qriqorun qabani”) və s. [11, c.84, 160]. Ümumiyyətlə, “Qaban” şəxs adı kimi ilk dəfə **Uarzan** (Mada tayfa birliyinin şərqində yerləşən Ukutti şəhərinin hakiminin ismi) formasında II Sarqonun “A prizması”nda e.ə. 713-cü ildə Aşşur sarayına xərac ödəyən şəhər və vilayət başçılarının siyahısında qeydə alınıb [24, § 192]. Müqayisəyə Cənubi Azərbaycanda Varzakan inzibati vahidliyinin (Əhərdən 30 km qərbdə) adı da (< **varaz+akan** “Qaban yeri”) cəlb oluna bilər.¹

Qədim dövrdə və ilk orta əsrlərdə iranmənşəli antroponimiya üçün, paralel olaraq, **gur** (“çöl eşşəyi”, “kulan”), **spako** (“it”) kimi komponentlər də səciyyəvi olmuşdur. Sasanilər dövründən sonra aslan (şir) fiziki gücü, hünəri simvolizə etdiyindən *şir-e-xurşid* (“aslan və günəş”) ifadəsi populyarlıq qazanmışdır [11, c.57; 13, c.226; 4, c.193; 20, c.245]. Belə ehtimal olunur ki, tarixən irandilli xalqlarda uşaqlara heyvan adlarının (*zooname*) verilməsi məq

məqsəd daşıyırdı; guya bu yolla uşaqlar cinlər üçün cəzbedici olmayırdılar və beləcə xəstəlikdən, bədnəzərdən qorunmuş olurdular [15, c.283].

Yunan fonetikasında fişiltılı səslər olmadığından “Arşak” ismi **Αρσακ** formasında transkripsiyaya olunurdu. Yunanların **-σ-** fonemi erməni orfoqrafiyasında əksər hallarda **-s-** (və ya **-š-**) səsi ilə verilir. ² Lakin, nadir hallarda da olsa ilk orta əsr erməni yazarları yunanların **-σ-** fonemini emfatik **-ş-** (kiril əlifbasında **-ш-**) səsi ilə ifadə edirdilər. ³ “Arşak” ismi erməni orfoqrafiyasında tarixən “Artsax” yox (!), orijinal səslənməyə (> parfca **‘ršk**) uyğun formada verildi. Müqayisə üçün deyək ki, Parfiya əsilli sülalənin adı ermənicə “Arşakuni” kimi səslənir. Məsələn, Şərqi Anadoluda Armeniya çarı II Arşakın (Tiranın oğlu, Sasani şahı II Şapurun müasiri) adına şəhər (Arşakavan, “Artsaxavan” yox; indiki Doğubəyazidin yerində) mövcud olmuşdur [10, V, 20, 35, IV, 5, 11, 12, 13, 15].

Arşak adından törəyən inzibati nomenklaturanın “Artsax” formasında verilməsi onu göstərir ki, bu forma erməni orfoqrafiyasına başqa dildən keçmişdir. Başqa sözlə, ilk orta əsr erməni yazarları Qarabağ bölgəsinin müəyyən hissəsində yerləşən inzibati-ərazi vahidliyinin albanlara məxsus rəsmi adını (“Artsax”) olduğu kimi öz dillərinə transfer etmişlər. “Artsax” forması emfatik səslərlə zəngin olan Şimal-Şərqi Qafqaz dillərindən birinə aid ola bilər, çünki bu makrodil ailəsinə mənsub tayfalar Albaniyanın etnik tərkibində kifayət qədər xüsusi çəkiyə malik olmuşlar. Lakin bu halda sakların bir qrupunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Şərqi Türküstanda, Xotan, Turfan, Kaşqar və həmhüdüd bölgələrdə (irandilli qrupların qədim türklərlə təmas zonasında) yaşayan sak qrupunun dilində emfatik **-ts-** (transliterasiya zamanı **-ş-**) səsi işlək olmuşdur. ⁴ Müqayisəli dilçilik materialı göstərir ki, Avesta fonologiyasındakı **-šy-** diftonqu xotan-sak dialektlərində emfatik **-ş-** (II)

² Toponimlərlə müqayisə et: **Τομια** ~ Tomnis, **Θωσπια** ~ Tospi, **Σακασηνή** ~ Şakaşena və s. [5, c.281, 284, 295].

³ Məsələn, **‘Αρσανιας** = Aratsani (Fəratın qolu Muradsu çayı, eyni adlı çay Albaniyada da mövcud olmuşdur), **Σωφηνή** = Tsopk (Sofena vilayəti) və s. [5, c.272, 273, 293].

⁴ Emfatik **-ş-** (II) səsi irandilləri xalqların ən şimal nümayəndəsi olan osetinlərin (alanların varisləri) dilində də qalıb.

¹ **Varaz** sözü qədim və orta İran qrupu dillərində omonim olmaqla eyni zamanda “sevimli”, “istəkli” mənasında (məsələn, Avestada **varəz**) işlənirdi [15, c.308, 343-345]. Bu baxımdan, etimoloji təhlilə cəlb etdiyimiz adların izahı “sevimli”, “istəkli” idadəsinə də bağlana bilər.

səsi ilə tələffüz olunurdu. Məsələn, Avestada **şyata** ~ xot.-sak. **şata** (“varlı”), Avestada **şyav** ~ xot.-sak. **şu** (“getmək”), Avestada **şyam** ~ xot.-sak. **şām** (“udmaq”) xot.-sak. **patāš** (“bitirmək”), **gamša** (“dəlik”) və s. [16, c.236, 238, 243].

Strabon “Arsak” isminin skiflər arasında da yayıldığını bildirərək yazır: “Skif Arsak “aparna” adlanan day tayfasının bəzi nümayəndələri ilə, Ox çayı hövzəsində yaşayan köçərilərlə birgə yürüdə Parfiyanı işğal etdi” [17, XI, 9, 2]. Pompey Troq “Filippin tarixi” əsərində (XLI, 1. 1-2) yazır: “Parfların dili skiflərin və midiyalıların dilləri arasında orta mövqedədir, hər ikisinin qarışığıdır...parfiyalılar qovulmuş skiflərdən törəyiblər...” Parf” sözü skiflərin dilində “qovulmuş” deməkdir.” [4, 162].¹ Başqa sözlə, hər iki müəllif parf-skif etno-mədəni birliyinin mövcudluğunu, hətta Parfiyada Arşaki sülaləsinin banisinin mənşəcə sak olduğunu etiraf edir. Əsərinin başqa yerində (XLII, 1.1.) Pompey Troq xəbər verir ki, skif muzdlu döyüşçüləri Parfiya şahı Fraatin ordusunda Selevk hökmdarı Antioxa qarşı döyüşmüşlər; lakin hərbi əməliyyatların gedişi zamanı parflarla skiflər arasındakı münasibətlər müttəfiqlikdən düşmənçiliyə keçmişdir [4, c.164-165].

Şərqi Türkünstanda yaşayan sak qrupları qarət məqsədilə dəfələrlə Parfiyaya yürüşlər edirdilər. I Mitridat onlara qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar aparsa da, onun varisləri II Fraat və I Artaban onlarla döyüşdə həlak olmuşlar [20, c.193; 7, c.165]. III əsrin ortalarında sakların bu qrupu hun orduları tərkibində Şimali Qafqaza və Azərbaycan torpaqlarına axını baş verdiyindən bizanslı Feofan (VI əsr) türklərin əvvəllər “skif” adlandığını, XII əsr müəllifi Yevstafi isə hunların skif tayfası olduğunu iddia edirdi, yəni sak, hun və türk toplumları arasında etnik fərq qoyulmurdu [4, c.260, 294, 319-320].² Ola bil-

sin ki, məhz sakların bu qrupunun dili Albaniyada hakim elitanın dili olmuşdur.³ Maraqlıdır ki, Alban Arşakilərinə məxsus hökmdar adlarının bəziləri parfların dilindən izah olunmadığı halda Xotan sakları arasında onların analoqlarına rast gəlmək olar. Məsələn, Vaçe ismi X əsrdə Xotan şahlığında hakim Vija sülaləsinin adı ilə, bu sülalənin nümayəndəsi Vija Sambavin ismi isə “Smbat” ismi ilə (Babəkin müasiri olan Sünik-Alban knyazı) müqayisə oluna bilər.

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırma göstərir ki, “Artsax” inzibati-ərazi nomenklaturasının mənşəyi etnik ermənilərə (=haylara) bağlana bilməz. Erkən orta əsrlərdə erməni dilində əsər yazan müəlliflər, adətən bağlı olduqları bölgəyə uyğun olaraq Xorenatsi, Buzandatsi, Kalankatvatsi, Qandzaketsi, Şirakatsi və s. kimi təxəllüslər daşıyırdılar. Lakin həmin dövrdə yaşamış heç bir erməni müəllifi Artsaxla bağlı təxəllüs (məsələn, “Artsaxetsi”) daşımayıb. Deməli, o dövrün ermənidilli müəlliflərindən kimsənin Qarabağın dağlıq hissəsi ilə (=Artsaxla) həyati bağlılığı olmayıb.

Musa Kalankatliya dayanan tarixi ənənə Arşakilərin kiçik qolunun Albaniyada müstəqil fəaliyyətini I Cəsur Vaçaqandan başlayır. Deməli, “Artsax” termininin inzibati-ərazi nomenklaturası kimi rəsmi olaraq Qarabağın dağlıq hissəsinə tətbiq olunmasını Alban hökmdarı I Vaçaqanın zamanından başladığını söyləmək olar. Terminin kökündə, Arşaki sülaləsinin digər hökmdarları kimi, I Vaçaqanın da qəbul et-

termin kimi Şərqi Türkünstandan Şimali Qara dəniz hövzəsindəkə uzanan geniş çöllük ərazidə məskunlaşan və ya köçəri, yaxud da yarıköçəri həyat keçirən, hərbi demokratiya mərhələsinə yaşayan bütün toplumlara (o cümlədən, alanlara, hunlara, türklərə) şamil edilirdi [21, c.309; həmçinin, növbəti qeydə bax].

³ Plini Sekund “Təbii tarix” əsərində (VI, 38) Albaniyada, Xəzərin yaxınlığında yaşayan Qafqazmənşəli udiləri də skif tayfası kimi göstərir [4, c.216]. Maraqlıdır ki, tarixən Azərbaycan dilində parfəmənşəli sözlər işlənib. Məsələn, Dədə Qorqud eposunun personajlarından olan Banuçiçəyin isminin birinci komponenti (*banu-*) “xanım” mənasında ilk dəfə parfdilli mətnlərdə **banüg** formasında qeydə alınıb [11, c.234]. Başqa bir misal. Parfiyanın siyasi mərkəzi Mitridatkertın təsərrüfat mətnlərində xatırlanan **krkyšn** (və ya **krkšn**) yer adı (hərfən: “Toyuq məkani”) [11, c.189] fonetik baxımdan (ola bilsin ki, həm də coğrafi baxımdan) Kərkicahan kəndinin (Şuşa ilə Xankəndi arasında) adı ilə üst-üstə düşür.

¹ Bu baxımdan, “skif” etnikonunun yunan orfoqrafiyasındakı forması – **σκυθαι** – rus dilindəki *скитальцы* sözü ilə müqayisə oluna bilər. E.ə. 675-ci ildə Mannada baş verənlərlə əlaqədar Babil orfoqrafiyası ilə yazılmış bir xəfiyyə məktubunda skiflərə (onlar “kimmerlilər” kimi göstərilib) **zər aməlu halqati** (“sərgərdanların törəmələri”) ifadəsi tətbiq olunub [АВИИУ, № 69:2; QATMM, s.89].

² “Sak” (Şərq mənbələrində) və “skif” (Avropa mətnlərində; < **σκυθαι** yunan formasından) etnik adları IV əsrdə konkret etno-mədəni mahiyyətini itirmiş, anaxronik

diyi parfmənşəli “Arşak” (“Cəsur”) təxəllüsünün yerli sakların dilindəki tələffüz forması durur. Bu hökmdarın şərafinə adlandırılmış şəhərin (ehtimal ki, parfa “Arşakakert”, yunanca “Arsakia” kimi tələffüz olunurdu) ictimai funksionallığı artdıqca həmin ad onun nüfuz dairəsinə daxil olan torpaqlar da şamil olunmağa başlanılır. “Arşak” adından törəyən inzibati nomenklatura erkən orta əsrlərdə nəzərə çarpacaq dərəcədə fonetik dəyişikliyə məruz qalmamış, olduğu kimi ermənidilli ədəbiyyata ötürülərək dövrümüzdə qədər gəlməmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay). Bakı, 2006.
2. Kazımov Q.S. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
3. Mahmudov Y. Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. Bakı, 2014.
4. Алиев К. Древнегреческие и латинские первоисточники по истории древнего Азербайджана (с примерами нового толкования). Баку, 2010.
5. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.
6. Арутюнян Н.В. Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, 2001.
7. Арутюнян Н.В. Биайнили-Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики. Санкт-Петербург, 2006.
8. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва, 1970.
9. Гусейн-заде Р. Азербайджан в III-XIII столетиях. Баку, 2022.
10. История Армении Фавстоса Бузанда (Перевод с древнеармянского и комментарии М.А. Геворгияна, вступительная статья Л.С.Хачикяна). Ереван, 1953.
11. Лившиц В.А. Парфянская ономастика. Санкт-Петербург, 2010.
12. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албанцы. Баку, 2005.
13. Меликов Р. Древнеперсидские надписи. Транслитерация, перевод, глоссарий. Баку, 2013.
14. Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк (в 3-х книгах). Перевод с древнеармянского Ш.В. Смбатяна. Ереван, 1984.
15. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки, Москва, 1979.
16. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. Москва, 1981.
17. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. Москва, 1994.
18. Тревер К. В. Очерки по истории и культуры Кавказской Албании (IV в. до н.э.- VII в. н.э.). Москва-Ленинград, 1959.
19. Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. Москва, 2004.
20. Фрай Р. Наследие Ирана. Москва, 2002.
21. Юзбашян К.Н. Армянская эпопея V века. Элише. Слово о войне армянской. Раздел VI. Москва, 2001.
22. Karakurt L.M. Hurrice dilbilgisi. Metin örneklerine analizleri. Ankara: Bilgin, 2021.
23. Justi F. Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895.
24. Luckenbill D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia. New York: Greenwood Press publishers, Vol. II. Historical records of Assyria from Sargon to the end, 1968.

Summary

Allahverdi Alimirzayev

Artsakh: historical and etymological research

Despite the fact that the term "Artsakh" is attested in the Armenian sources of the early Middle Ages, it has nothing to do with the Armenian language. Attempts to explain the term "Artsakh" from Iranian languages, for example, from the eponym Arsak, or the Avestan Arezakhi (a mythical country) should be considered unconvincing. The "Artsakh" form is a transcription of the Saka pronunciation of the name of the Parthian dynasty of Arshakids, the younger branch of which ruled in Albania until 510. Indeed, the name of this dynasty and the name of its founder in the Armenian spelling respectively sounded "Arshakuni", "Arshak" but not like "Artsak" and "Artsakuni". The conducted research shows that the administrative-territorial term "Artsakh" is an Armenian tracing of the local Scythian form of the nickname of the Albanian king Vachagan I "Arshak" ("Brave").

Keywords: term "Artsakh", mountainous part of Karabakh, written primary sources, ancient toponyms, Saks-Scythians, Albanian rulers.

Резюме

Аллахверди Алимирзоев

Арцах: историко-этимологическое исследование

Несмотря на то, что термин «Арцах» засвидетельствован в армянских источниках раннего средневековья, он не имеет отношения к армянскому языку. Попытки объяснить термин «Арцах» из иранских языков, например, из эпонима Арсак, или же авестийского Арезахи (мифической страны) следует признать неубедительными. Форма «Арцах» является транскрипцией сакского произношения названия парфянской династии Аршакидов, младшая ветвь которой до 510 года правила в Албании. Действительно, название этой династии и имя её основателя в армянской орфографии соответственно звучали «Аршакуни», «Аршак», но не как «Арцак» и «Арцакуни». Проведённое исследование показывает, что административно-территориальный термин «Арцах» является армянской калькой местной скифо-сакской формы прозвища албанского царя Вачагана I «Аршак» («Храбрый»).

Ключевые слова: термин «Арцах», горная часть Карабаха, письменные первоисточники, древняя топонимика, саки-скифы, албанские правители.